

Hoofdstuk I. De kerk als morele gemeenschap.

Ter inleiding

Frits de Lange

1. Een diffuus beeld

Kerkleden doen, als iedereen, aan moraal. Overal waar mensen elkaar ontmoeten of voor langere tijd een relatie met elkaar onderhouden, is er sprake van een geheel van motieven, attitudes, conventies, regels, principes en waarden die beoordeeld (kunnen) worden vanuit het gezichtspunt van goed en kwaad.¹ Dat geldt ook voor de kerk. Of men nu als kerkenraad een □hecht team□ of elkaar door factievorming of persoonlijke conflicten het leven moeilijk maakt; of men nu als ambtsdrager zorgvuldig en zuiver de grenzen van de intimiteit in pastorale relaties in acht neemt of ze overschrijdt; of men nu als plaatselijke kerkelijke gemeente open en eerlijk met elkaar communiceert of broedplaats is van achterdocht en kwaadsprekerij - men doet aan moraal, zoals een sportclub, een politieke partij, een familie, een wijkvereniging dat ook doet. In dat kader komt bijvoorbeeld de vraag ter sprake of naar seksueel misbruik in pastorale relaties en de vraag of er een ethische beroepscode voor predikanten nodig is. Echter, ook de minder ongewone verzuchting: □zo ga je toch niet met elkaar om in de kerk!□, geslaakt als de hoge bijbels norm van Filip. 2,3 (□de één achte de ander uitnemender dan zichzelf□) weer eens niet gehaald is in een conflict waarbij mensen voor elkaar de kerkdeuren in het slot hebben gegooid. In deze zin is de kerk een morele gemeenschap, zoals alle gemeenschappen (we gebruiken die term in een formele zin voor elk netwerk van relaties, dat een zekere mate van dichtheid en sterkte vertoont).²

Hoe ziet de moraal van kerkleden er uit? Is zij herkenbaar als (uniforme, dan wel pluriforme) *kerkelijke* moraal of als op enigerlei wijze met de kerk verbonden moraal? In het verzuilde Nederland van voor de Tweede Wereldoorlog werden de Gereformeerde Kerken door een dergelijke herkenbare, uniforme groeps Moraal gekenmerkt. Er kon van een afzonderlijke □gereformeerde zede□ (Schippers)³ worden gesproken. Een sobere, ascetische levensinstelling met een hoge arbeidsmoraal werd gepropageerd, waarbij kaarten en dansen uit den boze waren, evenals seks voor het huwelijk en het bezoeken van toneelvoorstellingen. In de huidige reformatorische orthodoxie wordt deze moraal wellicht nog in stand gehouden; in de Gereformeerde en/of gefedereerde Samen op Weg-kerken - en die zijn hier object van onderzoek - is zij, althans in de literatuur, al lang niet meer in zwang.⁴

Het beeld van de (gereformeerde) kerken als morele gemeenschap lijkt daarmee diffuus geworden, en wordt dat nog des te meer naarmate de ontzuiling en ontkerkelijking van de Nederlandse samenleving zich doorzetten. Hebben de gevestigde kerken met hun gesloten subcultuur ook hun eigen kerkelijke □moraal□ opgegeven, met hun □zede□ ook hun (visie op) □zedelijkheid□? Is er subjectief, in de beleving van kerkmensen, nog wel sprake van iets dat lijkt op een protestantse groeps Moraal? Wat doen sociaal-

culturele processen die men gewend is in een grote greep te beschrijven met termen als individualisering, secularisering, pluralisering met de kerk als morele gemeenschap? Beeldvorming over de kerkelijke of christelijke moraal bestaat er genoeg. Kerkmensen worden in de media soms als aartsconservatieven omschreven, die categorisch weigeren ook maar enige ruimte in het debat over abortus of euthanasie toe te laten. Dan weer worden ze (bijv. in het asielzoekers - en vluchtelingendebat) als de laatste vertegenwoordigers van de linkse tegencultuur uit de jaren zestig en zeventig afgeschilderd.

In het onderzoek 'God in Nederland 1966 - 1999'⁵ wordt het volgende beeld geschetst. Nederlanders denken over de betekenis van de godsdienst en de kerken voor een goed leven weliswaar zeer verdeeld, maar aan de kerken niettemin een opmerkelijk positieve rol in het publieke leven toekennen. De mening dat het geloof in God en dat de kerken niet nodig zijn voor de (instandhouding van de) moraal overheerst enigszins, maar de tegenovergestelde opvatting wordt ook door een grote minderheid van de bevolking gedeeld. (...)

- 30% kiest voor de uitspraak 'de christelijke godsdienst is noodzakelijk voor de handhaving van morele normen en waarden.';
- 67% kiest voor de uitspraak 'Ook zonder de christelijke godsdienst behouden morele normen en waarden hun geldingskracht.';
- 3% geeft de voorkeur aan de uitspraak 'de christelijke godsdienst is een belemmering voor een goede moraal.' Nederlanders blijken aan de kerken een opmerkelijk positieve rol in het publieke leven toekennen. Ze zien de kerken als een belangrijke bron van informatie (ná de wetenschappers, maar vóór de media en de overheid) inzake belangrijke maatschappelijke of politieke kwesties. Kerken hebben op dit terrein 'zeer veel goodwill' (a.w. 37).

Onderwerpen waarvan een deel van de bevolking in 1996 vindt dat de kerken zich daarover moeten uitspreken zijn: gebruik van voorbehoedmiddelen (35%; 1979: 27%); homoseksualiteit (39 %; 1979: 27%); echtscheiding (40%; in 1979: 35%); abortus (45%, in 1979: 43%); zelfdoding (44%); euthanasie (50%); doodstraf (52%); discriminatie (65%). Niet minder dan 80% van de Nederlandse bevolking is van mening dat de kerken uitspraken moeten doen over het probleem van de armoede in onze samenleving. (Een percentage dat - zo tekenen de onderzoekers aan - tegen de achtergrond moet worden gezien van de commotie die op het ogenblik dat de interviews werden afgenomen was ontstaan door de publieke uitspraak van bisschop Muskens(Breda). Hij sprak uit dat armen, als ze niet leven kunnen, een brood mogen weghalen bij de bakker.) De onderzoekers suggereren dat het aantal mensen dat vindt dat de kerken zich moeten uitspreken blijkbaar stijgt naarmate het onderwerp meer politiek gekleurd is en minder tot de privé-sfeer (het gebruik van voorbehoedmiddelen bijv.) behoort. Wat de inhoud van de verlangde kerkelijke uitspraken betreft, vindt een klein deel dat de kerken zich moeten uitspreken tegen de in de samenleving waarneembare liberalisering van de ethiek, dus tegen abortus (22%), tegen euthanasie (17%) (a.w. 141). Het grootste deel is daarentegen er van overtuigd dat de kerken in hun uitspraken de in de samenleving plaatsvindende veranderingen dienen te aanvaarden en te legitimeren. Een ander resultaat van het onderzoek, dat in de lijn ligt van bovenstaande verwachtingen ten aanzien van de kerk, luidt dan ook: 'Hoewel een groot deel van de Nederlanders vindt dat zonder de kerken de moraal niet wordt bedreigd, het egoïsme geen vrij spel krijgt en de samenleving niet verloedert, stemt slechts 4% in met de uitspraak dat het een goede zaak zou zijn als de kerken zouden verdwijnen. Voorzichtig zouden we hieruit kunnen concluderen dat velen de kerken geen noodzakelijke, maar desalniettemin wel nuttige instellingen vinden.' (a.w. 38) We mogen wellicht veronderstellen dat deze nuttigheid ook betrekking heeft op de functie van kerken voor de moraal.

Hoe denken kerkmensen nu zelf echter over hun moraal en over de rol die de kerk daarin speelt? Met betrekking tot deze vragen is, met name wat betreft protestanten, weinig beschrijvend onderzoek beschikbaar.⁶ Door welke

morele thema's worden zij in beslag genomen? Van welke thema's vinden zij dat ze *in de kerk* al dan niet aan de orde behoren te komen? Welke morele thema's treffen kerkleden op de kerkelijke agenda in hun plaatselijke gemeente feitelijk aan? Om meer over deze vragen te weten te komen is in het najaar van 1998 aan 300 respondenten (150 gemeenteleden en 150 predikanten) een lijst met 64 morele kwesties voorgelegd. De lijst mag representatief geacht worden voor het brede, globale veld van de persoonlijke en publieke moraal. Er werd gevraagd, zo kan men zeggen, naar de morele agenda van kerkleden en predikanten. Wat staat er op die agenda, en wat staat bovenaan en wat onderaan? Of anders geformuleerd: er wordt een poging gedaan tot inventarisatie van het morele huishoudboekje van kerkleden, zonder dat zij in dit stadium over de hoogte van de afzonderlijke posten worden ondervraagd. Niet de normatieve inhoud van hun moraal, maar de vraag welke morele thema's zij belangrijk vinden en waar ze ter sprake (dienen) te komen, is voorwerp van interesse. *Of* mensen zich druk maken om euthanasie of asielzoekers, agressief rijgedrag of pornografie was vooralsnog de vraag, niet *welk* standpunt ze erover innemen.

2. Een ecclesiologische spits

Het voorliggende onderzoek is bescheiden van opzet, omdat (a) het onderzoek alleen is uitgevoerd onder gereformeerde en SoW - gemeenteleden en predikanten en (b) de aan hun voorgelegde vraagstelling ook slechts een beperkte scopus heeft. Die vraagstelling kan de aanloop vormen tot een later vervolgonderzoek, waarin zij zich toespitst op één of twee morele kwesties, waarnaar inhoudelijk onderzoek kan worden gedaan. De gekozen brede toegangsweg tot de kerkelijke moraal is naar ons oordeel echter een vruchtbare, omdat ze in het voorliggende onderzoek wordt verbonden met een andere: welke visie op de kerk hebben gemeenteleden en predikanten wanneer het de moraal betreft? Het onderzoek heeft daarmee een duidelijke *ecclesiologische* spits. Het onderscheidt zich in dit opzicht van andere onderzoeken. Ook al is het beschrijvend van aard, het perspectief van de theologische ethiek en praktische theologie van waaruit het is opgezet laat zich ook in de vraagstelling terugvinden. Ons interesseert hier de moraal van kerkleden ook omdat ze lid van de *kerk* zijn, niet alleen omdat het ook (afwijkende of soortgelijke) *moraal* is. Welke rol speelt de kerk in de morele ervaring en oordeelsvorming van respondenten in een tijd waar er van een afzonderlijke kerkelijke subcultuur geen sprake meer is? De moraal in onze huidige samenleving kan als *liberaal* worden omschreven.⁷ De term staat onder andere voor een scherpe scheiding tussen de visie op het goede leven die in de persoonlijke levenssfeer wordt vorm gegeven en de publieke moraal, waarin die morele kwesties aan de orde komen en voor de samenleving als geheel geregeld worden die elk lid van de samenleving als zodanig aangaat. Het belangrijkste morele criterium voor de publieke moraal is in het liberale denken het schadebeginsel: inbreuk op en beperking van de vrijheid van handelen is daar - en daar en dan alleen aan de orde - waar anderen in hun

persoonlijke integriteit (zoals om te beginnen: hun vrijheid van handelen) schade wordt toegebracht.⁸

Is ook de kerkelijke moraal in dit opzicht □liberaal□ geworden? Wordt ook daar een (scherpe) scheiding gemaakt tussen morele kwesties die in de persoonlijke levenssfeer en die in de publieke levenssfeer aan de orde moeten komen en geregeld? En waar hoort in dit kader de kerkelijke morele bezinning thuis? Vertegenwoordigt de kerk misschien een derde, zelfstandige sfeer? Verzetten kerkleden zich - met zgn. □communitaristische□ critici van de liberale ethiek⁹ - tegen een liberale tweedeling? Tegen de achtergrond van deze algemene thematiek is dit onderzoek geïnteresseerd in twee hoofdvragen: *welke* morele thema's houden kerkmensen sterk bezig en welke thema's staan bij hen op de achtergrond? *Hoe* komen deze thema's in de kerk ter sprake en waar, wanneer, hoe dan precies? De eerste vraag - die naar het *wat* - kunnen we wat toegespitster en concreter formuleren. Willen kerkmensen grote wereldproblemen op hun kerkelijke agenda plaatsen, als milieuvervuiling, het armoede- of vluchtelingenvraagstuk, genetische manipulatie - kwesties waar leiders van kerkelijke instituten zich nogal eens over uitlaten? Of maken zij zich drukker over vragen die direct de eigen leefomgeving gelden, de sfeer op hun werk, de opvoeding van hun kinderen, het leefklimaat in de buurt? Is hun morele belangstelling daarin anders gericht dan die van predikanten? In hoeverre bepaalt de professionele praktijk van predikanten hun morele interessesfeer? Aan welke thema's wordt er in de plaatselijke gemeente feitelijk aandacht besteed en aan welke niet? Vinden kerkleden ook dat zij door de kerk in hun morele prioriteitstelling tegemoet worden gekomen? Of maakt de predikant zich in de preek, de kerkenraad in het toerustingswerk druk om heel andere dingen? Vervolgens is er de vraag naar *hoe* de moraal in de kerk ter sprake komt. Waar komt zij in de kerk aan de orde? Hier kunnen we concreet vragen naar de feitelijke functie van de preek, het pastoraat, het kerkblad, gesprekskringen als platform van morele bezinning. Stel dat op al deze kerkelijke niveaus moraal ter sprake komt, vinden kerkleden dan dat die thema's ook werkelijk in de kerk ter sprake behoren te komen? Het zou ook kunnen zijn dat zij, heel liberaal, van mening zijn dat morele zaken die het persoonlijke leven betreffen ook uitsluitend in de persoonlijke levenssfeer moeten worden beoordeeld. Ook al kan de kerk een ondersteunende rol in de oordeelsvorming vervullen. De vraag is dan of zij - ergens tussen de persoonlijke en publieke discussie in media en parlement in - een specifieke taak voor de kerk in hun morele bezinning zien weggelegd.

3. Kerkbeelden

De kerk is morele gemeenschap, schreven we, omdat ze net als elke andere gemeenschap, aan moraal doet. Zij is dat bovendien echter nog op een andere, meer nadrukkelijke zin van het woord. Moraal staat in een min of meer nauwe relatie - we houden ons hier over de precieze onderlinge relatie bewust op de vlakte¹⁰ - tot levensbeschouwing. Als sociaal verband met een sterke levensbeschouwelijke component doet zij ook aan expliciete *bezinning* op de moraal. In preken, gesprekskringen, kerkbladen, synodale commissies

en werkgroepen wordt er niet alleen aan moraal gedaan, maar er wordt ook over gesproken. De kerk organiseert de reflectie op moraal. □24-uurseconomie□, orgaandonatie en moderne voortplantingstechnieken, kernwapens, vluchtelingen en asielzoekers, milieuzorg, homoseksualiteit en euthanasie - de kerken houden zich er mee bezig, praten en preken erover, studeren erop, bieden er pastorale handreikingen over aan, geven er verklaringen over uit.¹¹ De kerk is een platform van morele bezinning. Buitenstaanders – vgl. het in het voorgaande aangehaalde onderzoek □God in Nederland 1966 - 1996□ - achten hier zelfs één van de belangrijkste functies voor kerken weggelegd. Geldt dat ook voor de kerkleden en predikanten zelf? Het zou kunnen zijn dat wat daarover in publicaties en in de media aan de orde wordt gesteld niet of slechts gedeeltelijk overeenkomt met wat kerkleden en predikanten zelf denken. Of kerkleden en predikanten daarbij dezelfde mening zijn toegedaan is de vraag. Predikanten zijn als academisch theoloog opgeleid, vervullen een sturende rol in (plaatselijke) kerkgemeenschappen en werken als professional in de kerk. Dat maakt hen in sommige opzichten anders dan ‘gewone’ gemeenteleden. Daarom zijn aan predikanten beide groepen respondenten dezelfde vragen voorgelegd, maar zijn zij in de verwerking van de onderzoeksgegevens gescheiden gehouden.

De kerk is een morele gemeenschap tenslotte in nog een derde, pregnante zin van het woord. Zij doet niet alleen aan moraal (1), bezint zich er niet slechts op (2), maar (3) hoedt ook de moraal. Zij is niet alleen reflexief, maar ook normatief met moraal bezig. De kerk heeft een morele missie. Zij schrijft voor hoe te leven. De Tien Geboden en de Bergrede klinken van de kansel, en de gemeente wordt tot onderlinge zorg en naastenliefde opgeroepen. Soms - in uitzonderlijke gevallen - spreekt de kerk zelfs over haar muren heen tot de samenleving, □om de wereld op te roepen tot vernieuwing van het leven in cultuur, maatschappij en staat□. Aldus de tekst van de ontwerp kerkorde van de Verenigde Protestantse Kerk. Deze kerkorde is weliswaar terughoudend over het publieke spreken van de kerk, en spreekt eerst in termen van □meningsvorming□ en □zich uitspreken over□, voordat zij het zware woord □getuigenis□ voor de kerken in de mond neemt (Art. 4). Na het conflictueuze kruisrakettendebat in het midden van de jaren tachtig is er binnen de kerken enige schroom ontstaan ten aanzien van de morele voortrekkersrol van de kerk.¹² Profetisch spreken is in eerste instantie iets voor binnen de kerk, aldus sommige kerkelijke theologen.¹³ Desondanks blijft de idee van een normatieve rol van de kerk in de moraal levend. Ook buiten de kerk, zoals het vervolgonderzoek □God in Nederland 1966 - 1996□ opmerkte. De kerk wordt als een betrouwbare gids in de moraal gezien. Niet-kerkelijken achten hierin zelfs als één van de belangrijkste functies van de kerk (waar ze verder geen lid van willen worden) gelegen, dat ze hun eigen oordeelsvorming over actuele maatschappelijke vragen kunnen toetsen aan de publieke uitspraak van kerken.

Hoe wordt over de rol van de kerk in de morele oordeelsvorming echter binnen de kerken gedacht? De kerkelijke leiding doet daar, zo zagen we onder meer in de ontwerpkerkorde, voorstellen voor. Ook treedt de kerkleiding

soms in de openbaarheid als het gaat om asielzoekers, 24-uurs economie of euthanasie. De vraag is in hoeverre zij daarmee verwoordt wat gemeenteleden zelf ook denken, of dat er verschillen bestaan. Diezelfde vraag laat zich stellen, wanneer men de verhouding tussen academische kerkelijke theologie enerzijds en de kerken (leden en kader inclusief) anderzijds in ogenschouw neemt. Ook de theologie die namens en vanuit de kerken in academisch kader wordt bedreven doet immers voorstellen voor kerkvisies waarin de omgang met moraal wordt geregeld. Zij produceert normatieve kerkbeelden, waarbinnen een meer of minder uitgesproken morele rol voor de kerk is weggelegd. We noemen hier slechts de twee opvattingen die het meest duidelijk contouren hebben gekregen binnen het Nederlandse protestantisme. In de eerste plaats de reeds genoemde visie op de kerk als een profetische instantie, het model waarmee de Belijdende Kerk in de jaren dertig het verzet aanbod tegen het nazisme. Ook in het naoorlogse Nederlandse protestantisme bleef dit model een belangrijke rol spelen.¹⁴ In de jaren zeventig ontstond, mede onder invloed van de sterke tendens in de samenleving tot democratisering, een ander, nieuwer model van de kerk als platform voor Moreel Beraad. De dialogische communicatie-ethiek van J. Habermas en K.O. Apel fungeerde onder meer als theoretische ondersteuning van dit model. De activiteiten van het Multidisciplinair Centrum voor Kerk en Samenleving te Driebergen worden bijvoorbeeld naar dat model vormgegeven (Vgl. hoofdstuk 4).

Er zijn echter – we komen er uitvoerig op terug – meer kerkvisies in de protestantse theologie gearticuleerd. In de oecumenische beweging bijvoorbeeld, maar ook vanuit de traditie van de radicale reformatie. In het onderzoek zal nagegaan worden in hoeverre ook zij bij predikanten en gemeenteleden erkenning vinden.

Hoe verschillend ze ook zijn, een gemeenschappelijk kenmerk van deze theologische kerkvisies is hun normativiteit: zij ontwikkelen een ideaalbeeld van de rol van de kerk ten aanzien van de moraal, en verwachten dat de kerkelijke werkelijkheid zich daar naar zal richten. Hier ligt een tweede belangrijke doelstelling van het onderzoek, waarbij bewust de confrontatie zal worden gezocht tussen normativiteit en empirie. Welk beeld van kerk houden kerkleden en predikanten er feitelijk op na als het om moraal gaat? Komen deze kerkvisies overeen met de modellen die op de tekentafel van de theologie zijn ontworpen? En vervolgens: klopt het normatieve beeld van de kerk dat gemeenteleden en predikanten er op na houden wel met de werkelijkheid, of verwachten zij heel iets anders (meer misschien, of minder) van de kerk dan wat zij ook daadwerkelijk biedt? In het tweede deel van het onderzoek worden daarom op basis van de bestaande theologische literatuur een vijftal ideaaltypische kerkbeelden ontwikkeld, dat vervolgens wordt voorgelegd aan de respondenten. Zij vervullen een functie als heuristisch instrument. Vinden we de theoretische modellen die we in de ecclesiologie tegenkomen ook in de gemeente weer terug. Zijn zij als patroon herkenbaar in de resultaten van het onderzoek? De visie op kerk als Belijdende Kerk is één zo'n model. De profetische rol van het publieke, kerkelijk spreken wordt daarin sterk benadrukt (de kerk als Profetische Instituut). De kerk als Moreel Beraad is een tweede model dat we hebben voorgelegd. De andere drie, die in

hoofdstuk 4 zullen worden uitgewerkt, kunnen als volgt worden aangeduid. Allereerst de kerk als Navolgingsgemeenschap (een model dat vanuit de radicale reformatie is ontwikkeld en in de hedendaagse christelijke ethiek in S. Hauerwas een vurig pleitbezorger vindt). In dit model wordt grote waarde toegekend aan een herkenbare christelijke levensstijl. Vervolgens: de kerk als Cultuur(over)drager. De aanhangers van dit model zien voor de kerk een centrale rol weggelegd in de overdracht en internalisering van christelijke cultuurwaarden. Het laatste kerktype dat we onderscheiden is het minst gearticuleerd in de literatuur. We meenden het echter toch te moeten aanvoeren, omdat de ontwerpers ervan als weinigen expliciet theologisch rekenschap willen afleggen van het sterk gesecculariseerd levensgevoel dat zij ook binnen de kerken waarnemen. Wie de kerk als Onzichtbaar Netwerk beschouwt, ervaart de grenzen tussen moderne cultuur en kerk als vloeiend en zal nauwelijks een zelfstandige rol voor de kerk in de moraal zien weggelegd.

Op welk empirisch draagvlak kunnen deze normatieve modellen in de kerk rekenen? Een extra reden om deze vraag te stellen ligt in het feit dat in de hedendaagse theologische ethiek een toenemende, soms zelfs constitutieve rol wordt weggelegd voor de ecclesiologie. Ook hier komen we in hoofdstuk 4 nader op terug. De Wereldraad van Kerken heeft als uitvloeisel van deze theologische heroriëntatie in een recent onderzoeksproject een intrinsieke relatie gelegd tussen de gemeenschap van de kerk en de christelijke ethiek. Nadrukkelijker nog: zij neemt de stelling over van de invloedrijke ethicus Stanley Hauerwas dat 'ecclesiologie sociale ethiek is.' De ecclesiologie is in dat verband niet meer een object van, niet meer een onderdeel van, niet meer een platform voor de christelijke heiliging, maar vormt er de voorwaarde voor, is er de voedingsbodem en vormgever van. Er treedt daarmee een radicale moralisering van het kerkbeeld op. 'Geloven' wordt een ander woord voor 'levensstijl'. De kerk wordt als navolgingsgemeenschap getekend. De kerk is hier een *morele* gemeenschap in de meest expliciete zin van het woord.

Voor een aantal ethici opent deze heroriëntatie op de ecclesiologie de mogelijkheid om aan de christelijke ethiek opnieuw de theoretische rechtvaardiging te bieden, die haar in het hedendaagse ethische discours ontnomen lijkt. Echter - zo vragen we - kan de kerkelijke werkelijkheid de weelde van deze theorie dragen? En als blijkt dat mensen de rol van de kerk in hun moraal anders bepalen dan de theologische theorie voorschrijft, heeft het dan zin deze theorie te handhaven of kan men dan beter een andere ontwerpen? Dat leidt ons tot de derde hoofdvraag van ons onderzoek. Naast de vraag naar het *wat* (welke morele thema's achten mensen belangrijk?) en het *hoe* (waar, wanneer en hoe komen ze in de kerk ter sprake?) van de moraal in de kerk, is er ook de vraag naar het beeld van de *kerk* zelf (hoe denken gemeenteleden en predikanten over de rol van de kerk in de moraal?).

Bovengenoemde drie vragen leidden tot het voorliggende onderzoek dat in 1998/1999 werd uitgevoerd onder gezamenlijke verantwoordelijkheid van de onderzoeksgroepen Systematische Theologie (sectie ethiek) en Praktische

Theologie. Hoe het onderzoek werd opgezet en vormgegeven wordt in hoofdstuk 2 verantwoord (R.R. Ganzevoort). Hoofdstuk 3 biedt een weergave van de resultaten (J. B.G. Jonkers). In het tweede deel van dit boek vindt vervolgens een reflectie op de resultaten plaats, vanuit verschillend vakmatig perspectief. Vanuit *praktisch-theologisch* gezichtspunt wordt bezien wat de respons op de vraag naar de morele items betekent voor de gemeenteopbouw en voor de verhouding tussen gemeenteleden en predikanten. Wat voor beleidsmatige consequenties kunnen bijvoorbeeld getrokken worden uit de constatering (één van de uitkomsten van het onderzoek) dat het kerkblad nauwelijks een rol speelt in de morele oordeelvorming binnen de gemeente? Vanuit *systematisch-theologisch* perspectief wordt in hoofdstuk 4 een verantwoording gegeven van de morele kerkbeelden die aan het onderzoek ten grondslag lagen. En er vindt, met het oog op wat het onderzoek heeft opgeleverd, een terugkoppeling plaats naar de ecclesiologische en ethische theorie. Welke kerkvisies kan men op grond van de theologische literatuur traceren en zijn ze bij predikanten en gemeenteleden ook terug te vinden? (F. de Lange). Een confrontatie van de uitkomsten van het onderzoek met de recente *ethische* theorievorming rondom de persoonlijke en publieke levenssfeer sluit het onderzoek af. Hoe liberaal zijn gemeenteleden en predikanten en wat betekent een stringente scheiding tussen publiek en privé voor de christelijke ethiek? (hoofdstuk 5, L.A. Werkman).

¹ Het betreft hier een werkdefinitie van moraal, die wil volstaan voor dit onderzoek. Men kan moraal smal (als sociale code van verplichtingen) en breed (als visie op goed leven) definiëren. Het concept van moraal als zodanig is in de ethiek voortdurend voorwerp van discussie. Vgl. bijv. T.L. Beauchamp, *Philosophical Ethics. An Introduction to Moral Philosophy*, New York e.a., 1991², 3 - 38.

² Vgl. J.A. van der Ven, *Ecclesiologie in context*, Kampen 1993, 213vv., die de notie van kerk als gemeenschap benadert vanuit het perspectief van de groeps- en netwerkvorming. ‘De kerkgemeenschap is te beschrijven vanuit de invalshoek van de variërende dichtheid en sterkte van netwerken van groepen die zich in het gebied bevinden dat de lokale kerk bestrijkt. De dichtheid heeft (...) betrekking op de verhouding tussen de feitelijke en mogelijke relaties tussen groepen. De sterkte heeft betrekking op de multipliciteit van deze relaties: hoeveel personen ze tot stand brengen.’ (a.w. 221) De mate van gemeenschap hangt af van de veelheid van relaties tussen groepen (dichtheid) en van de mate waarin personen deelhebben aan meerdere groepen (sterkte). Vgl. ook Van der Ven’s omschrijving in *Het morele zelf. Vorming en ontwikkeling*, Kampen 1999, 27v.: ‘Met ‘gemeenschap’ bedoel ik de verzameling van netwerken van individuen in groepen, voorzover die deelnemen aan elkaars leven en samen, minstens tot op zekere hoogte overtuigingen, waarden en normen delen.’ De laatste toevoeging (‘minstens tot op zekere hoogte’) is voor ons voorwerp van onderzoek.

³ R. Schippers, *De Gereformeerde Zede*, Kampen 1954.

⁴ Vgl. G. Dekker, *De stille revolutie. De ontwikkeling van de Gereformeerde Kerken in Nederland tussen 1950 en 1990*, Kampen 1992. Vgl. ook F. de Lange, 'Zonder applaus - Een eeuw (of minder) Gereformeerde ethiek', in: W. Stoker, H.C. van Sar (red.), *Theologie op de drempel van 2000*, Kampen 1999, 199 - 221. Sociologisch onderzoek differentieert het beeld, vgl. J.B.G. Jonkers, *De gelovige gemeente. Een godsdienstsociologische beschrijving van het geloofsleven in drie plaatselijke Gereformeerde Kerken*, Kampen 1991/ 1993/ 1994.

⁵ G. Dekker, J. de Hart, J. Peters, *God in Nederland 1966 - 1996*, Amsterdam 1997.

⁶ Vgl. Van der Ven, *Het morele zelf*, 19v. , onder verwijzing naar de onderzoeksresultaten uit katholieke kring (m.n. Halman, Ester (Tilburg), Felling, Schreuder, Spruit (Nijmegen)). 'Er kunnen nog steeds positieve resultaten worden gevonden tussen morele en religieuze overtuigingen en kerklidmaatschap, maar deze zijn matig of zwak. De conclusie is dat veel religieuze personen en kerkleden zichzelf losmaken van religieuze moraal en de officiële kerkelijke leer.' (...) Is de verbinding tussen religie en moraal dan iets uit het verleden? Dit zou een haastige en gegeneraliseerde conclusie zijn. (...) Onderzoek wijst uit dat religie nog steeds de attitudes van mensen beïnvloedt met betrekking tot (a) bio-ethische problemen (abortus, zelfdoding, euthanasie), (b) familieaangelegenheid (huwelijk, scheiding, familieleven), (c) politieke keuzen en (d) economische waarden. Ondanks alle discussie over radicale secularisatie, lijkt religie nog steeds een morele rol te spelen – niet een zo zichtbare en invloedrijke als in het verleden, maar nog steeds een significante en relevante. ' (a.w. 20, daar ook literatuur). Dat oordeel lijkt ook op te gaan voor protestanten, maar er is veel minder empirisch materiaal beschikbaar om het te staven. Een recent voorbeeld van onderzoek onder katholieken en protestanten beide uitgevoerd: Het KASKI (Katholiek Sociaal-kerkelijk Instituut) voerde in verband met de nieuwe wet op de Orgaandonatie onderzoek onder predikanten, priesters en pastoraal werkers. Het aantal codicildragers bleek bij hen ruim boven het landelijk gemiddelde te liggen. (Pastoraat en Orgaandonatie, Nijmegen 1998).

⁷ Met J. Kekes, *Against Liberalism*, Ithaca and Londen 1997, 2 laat zich het liberalisme, ook door zijn critici, gerust 'the dominant ideology of our time' noemen. Vgl. A.W. Musschenga, F.C.L.M. Jacobs (red.), *De liberale moraal en haar grenzen. Recht, ethiek en politiek in een democratische samenleving*, Kampen 1992.

⁸ Vgl. Musschenga/ Jacobs, a.w., 15, onder verwijzing naar de bijdrage van H.Ph. Visser 't Hooft, 'De private levenssfeer', a.w. 265 - 278.

⁹ Communitarisme is een verzamelnaam voor critici van het liberalisme, die niet het individu maar de gemeenschap waartoe het individu behoort tot vertrekpunt voor morele reflectie nemen. De verbanden, relaties die de personen met anderen onderhouden zijn constitutief voor hun opvattingen over juist en fout, goed en kwaad, waardevol en waardeloos. De literatuur over het communitarisme (waarmee uiteenlopende denkers als Alisdair MacIntyre, Michael Walzer, Charles Taylor en Michael Sandel worden gelieerd) - is inmiddels immens. Ik noem slechts S. Mulhall, A. Swift, *Liberals and Communitarians*, Oxford 1992. Het tijdschrift *Studies in Christian Ethics*, wijdde in 1997 een themanummer aan de theologische receptie van het debat, 1997, Volume 10/1.

¹⁰ Vgl. noot 6. Zie daarover vanuit systematisch gezichtspunt bijv. Basil Mitchell, *Morality: Religious & Secular*, Oxford 1980; B. Musschenga (ed.), *Does Religion Matter Morally? A Critical Reappraisal of the Thesis of Morality's Independence from Religion*, Kampen 1995; Avi Sagi/ Daniel Statman, *Religion and Morality*, Amsterdam 1995.

¹¹ Vgl. de verklaring van de Samen op weg-kerken n.a.v. het wetsontwerp m.b.t. levensbeëindiging op verzoek en hulp bij zelfdoding (november 1999).

¹² De in de vorige noot aangehaalde verklaring lijkt op een kentering in deze ontwikkeling te duiden.

¹³ Vgl. G.C. de Kruijf, *Waakzaam en nuchter*. Over christelijke ethiek in een democratie, Baarn 1993, 236vv.

¹⁴ Idem. Vgl. G.H. ter Schegget, *Volmacht in onmacht*. Over de roeping van de christelijke gemeente in de politiek, Baarn 1988, en A.A. Spijkerboer in zijn diverse kronieken in *Kerk en Theologie*.